

Przeszłość społeczna
Próba konceptualizacji

PUBLIKACJA PRZYGOTOWANA
PRZEZ KOMISJĘ ANTROPOLOGII PRADZIEJÓW I ŚREDNIOWIECZA
DZIAŁAJĄCĄ PRZY KOMITECIE NAUK PRA- I PROTOHISTORYCZNYCH PAN

KOMITET REDAKCYJNY:
ARKADIUSZ MARCINIAK — PRZEWODNICZĄCY
JAN MICHAŁ BURDUKIEWICZ
DOROTA CYNGOT
HANNA KOWALEWSKA-MARSZAŁEK
FRANCISZEK M. STĘPNIOWSKI
STANISŁAW TABACZYŃSKI
ANNA ŻALEWSKA

Przeszłość społeczna

Próba konceptualizacji

Redakcja: Stanisław Tabaczyński, Arkadiusz Marciniak,
Dorota Cyngot, Anna Zalewska

Wydawnicwo Poznańskie • Poznań 2012

© Copyright by Autorzy, 2012
© Copyright by Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o., Poznań 2012

Redakcja: Roman Bąk

Projekt okładki: Teresa Murak, Dariusz Wyczółkowski
Rzeźba: Teresa Murak, Chrystus Pantokrator 2010, Centrum Rzeźby Orońsko;
materiał: żeliwo, piasek; wym. średnica 2 m
Fotografia: Dariusz Zgutka

Komputerowe opracowanie okładki: Jacek Dudek

Praca współfinansowana ze środków PAN – Komisji Archeologicznej przy Oddziale Poznańskim PAN oraz Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.

Niniejszy projekt został zrealizowany przy wsparciu finansowym Komisji Europejskiej (Program Kultura 2007-2013). Publikacja odzwierciedla jedynie stanowisko jej autorów i Komisja Europejska nie ponosi odpowiedzialności za umieszczoną w niej zawartość merytoryczną.

The project has been funded with support from the European Commission („Culture” 2007-2013). This publication reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

DG Edukacja i Kultura

Program „Kultura”

professional
practices &
public outreach

ISBN 978-83-7177-791-2

Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o.
ul. Fredry 8, 61-701 Poznań,
Sekretariat: tel. +48 61 853-99-10, faks +48 61 853-80-75
Dział handlowy: tel. +48 61 852-38-44
<http://www.wydawnictwopoznanskie.com>
e-mail: sekretariat@wydawnictwopoznanskie.com

KRZYSZTOF T. WITCZAK, ANDRZEJ P. KOWALSKI

Nostratyka. Wspólnota językowa indoeuropejska

(1) Genealogia lingwistyczna (ang. *linguistic genealogy*) – to dziedzina badań humanistycznych, inspirowana dokonaniem biogenetyki, skoncentrowana na rekonstrukcji najstarszych rodzin i grup językowych oraz na opisie ewolucji prajęzyka ludzkości. Badania są rozwijane w ramach projektu *Evolution of Human Language* (EHL, od 2001 r. w Santa Fe Institute), a wyniki publikowane na łamach pism *Mother Tongue* (wyd. od r. 1995) i *Journal of Language Relationship* (od r. 2009). Genealogia lingwistyczna jest rozwijana na podstawie dwu metod badawczych: leksykostatystyki (zob.) i glottochronologii (zob.).

Leksykostatystyka (ang. *lexicostatistics*) – to metoda określania pokrewieństwa pomiędzy językami i rodzinami językowymi w kategoriach chronologii względnej. Opiera się na obserwacji, że pewna część leksyki (tzw. słownictwo podstawowe) jest wysoce stabilna i ulega zmianie relatywnie rzadko. Do słabych stron tej metody należy brak uniwersalnej definicji „słownictwa podstawowego” (umownie ogranicza się liczbę wyrazów od 100 do 200). Tę trudność omija metoda porównywania słownictwa (obliczania słownictwa pokrewnego) w tekstach paralelnych (np. w Biblii), opracowana i propagowana przez Witolda Mańczaka. Uwzględnia ona aspekt ilościowy zjawisk językowych, bazując na statystyce i na niezależnej, wielokrotnej sprawdzalności wyników analizy.

Glottochronologia (ang. *glottochronology*) – to metoda przybliżonego określania czasu rozpadu prajęzyka danej rodziny na odrębne języki, stworzona przez lingwistę amerykańskiego Morrisa Swadesha (1909-1967) dla potrzeb badań nad językami Indian amerykańskich. Była weryfikowana (często krytycznie) poprzez obserwacje przeprowadzone w obrębie języków romańskich i germańskich. Metoda ta została stworzona dla potrzeb językoznawstwa historyczno-diachronicznego pod wpływem dokonań w zakresie nauk ścisłych (datowanie radiowęglowe). Celem glottochronologii było uzyskanie nie tylko datowania względnego, ale też przybliżonego datowania bezwzględnego. Z dotychczasowych badań wynika, że tempo zmian w zakresie podsta-

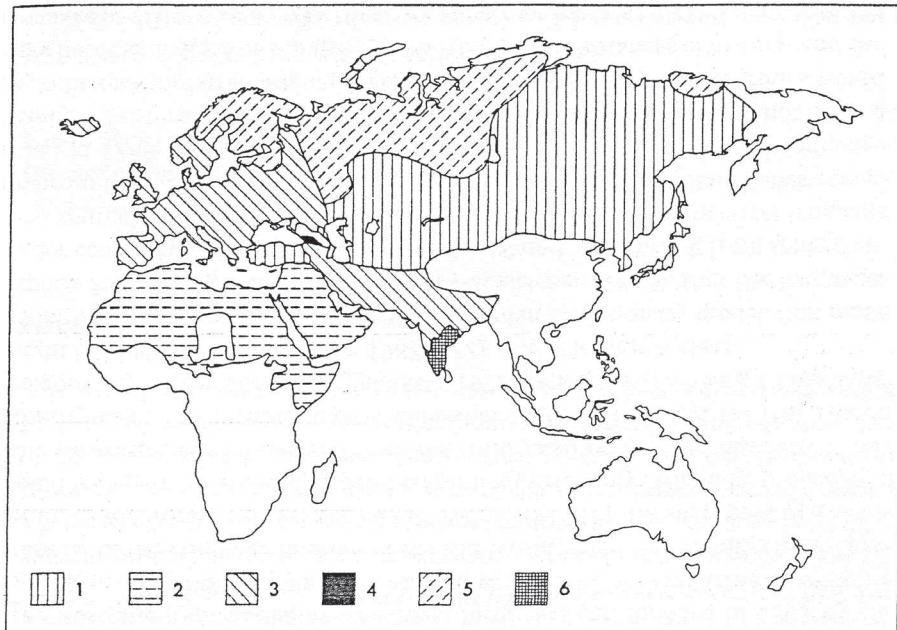
wowego zasobu słów w długich odcinkach czasu jest jednakowe. Według przeprowadzonych obliczeń w odniesieniu do języków indoeuropejskich, społeczność językowa zachowuje ok. 86% spośród 100 jednostek słownictwa podstawowego w okresie tysiąca lat (ok. 81% w przypadku 200 jednostek). Dwa języki pokrewne, które oddzieliły się od siebie przed tysiącem lat, powinny zachować ok. 74% wspólnego słownictwa podstawowego (iloczyn $86 \times 86\%$). Postępując w ten sposób, można określić z dużym prawdopodobieństwem moment rozpadu dawnej wspólnoty językowej. Metoda Morrisa Swadesha i Roberta B. Leesa była krytykowana m.in. z tego powodu, iż nie uwzględniała zapożyczeń obcojęzycznych. Siergiej Starostin (1953-2005) zaproponował poprawioną metodę glottochronologiczną, eliminującą wpływy obce.

Prajęzyk ludzkości – to hipotetyczny prajęzyk *homo sapiens* odnoszący się do momentu opuszczenia kontynentu afrykańskiego. Badania pozwoliły zarysować schemat rozwoju języków: A – poziom podstawowych rdzeni mowy (*Global Etymologies*) według Johna D. Bengtsona i Merritta Ruhlena (1994); B – poziom prajęzyka borealnego (*Boreal*) datowanego na 15-17 tys. p.n.e., obejmującego 4 prarodziny: euroazjatycką i afroazjatycką (tworzących makrorodzinę nostratyczną), austriacką, chińsko-kaukaską; C – poziom rozpadu makrorodzin euroazjatyckiej (14 tys. p.n.e.), chińsko-kaukaskiej (13 tys. p.n.e.), afroazjatyckiej (12 tys. p.n.e.), austriackiej (10 tys. p.n.e.). Związki między leksyką grup dene-kaukaskiej, austriackiej, amerindiańskiej, nostratycznej oraz grup afrykańskich, indo-pacyficznych i australijskich wyprzedzają poziom 50 tys. p.n.e., lecz nie odnoszą się do początkowego wyjścia *homo sapiens* z Afryki (Gell-Mann, Peiros, Starostin 2009).

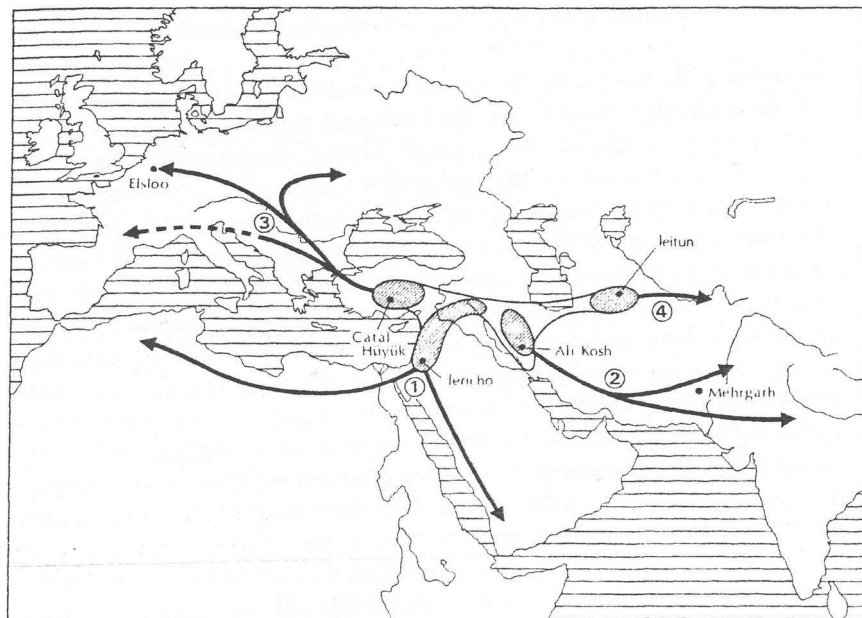
(2) Teoria nostratyczna (ang. *Nostratic theory*) – to teoria pokrewieństwa kilku rodzin językowych z obszaru Europy, Azji i Afryki Północnej, które wspólnie tworzą tzw. makrorodzinę nostratyczną (ang. *Nostratic macrofamily*). Według tej teorii, użytkownicy języków indoeuropejskich są kontynuatorami części ludności nostratycznej, która w epoce przedhistorycznej zasiedliła Europę, a następnie znaczne obszary Azji.

Terminologia: Nazwa „nostratyczny” (ang. *Nostratic*; z łac. *nostras*, *-atis*, *adi*. ‘nasz, nasz własny, swojski, rodzimy’), stworzona w roku 1903 przez Holgera Pedersena, odnosi się do domniemanej wspólnoty etnokulturowej, obejmującej potem kilka wielkich rodzin językowych: afroazjatycką (semito-chańską), łańską, drawidyjską, indoeuropejską, kartwelską (południowo-kaukaską) i uralską.

Datacja i lokalizacja: Przeważający pogląd umieszcza wspólnotę nostratyczną, funkcjonującą w okresie epipaleolitu na terenie Południowo-Zachodniej Azji. Lokalizacja opiera się na metodzie paleontologii językowej, która wskazuje na subtropikalny region (ludność nostratyczna znała nie tylko ‘drzewo figowe’, ‘leoparda’, ‘lwa’, ‘antylope’, ‘małpę’, ale także posiadała takie pojęcia jak ‘zimny’, ‘chłodna / deszczowa/ pora roku’, ‘śnieg’, ‘lód’, ‘szron’) i na

Ryc. 1. Współczesna dystrybucja języków należących do rodziny nostratyckiej: 1. altajskie; 2. afroazjatyckie (semitochamickie); 3. indoeuropejskie; 4. kartwelskie (południokaukaskie); 5. uralskie; 6. drawidyjskie. Źródło: Dolgopolsky 1998: XI.

Ryc. 2. Hipotetyczny model ekspansji języków nostratyckich, związany z rozpowszechnieniem hodowli i rolnictwa: 1. jęz. afroazjatyckie, 2. jęz. elamo-drawidyjskie; 3. jęz. indoeuropejskie; 4. jęz. altajskie. Źródło: Dolgopolsky 1998: XV.

typową kulturę zbieracko-łowiecką. Ludność nostratycka nie znała naczyń glinianych, ale posiadała liczne nazwy dla naczyń plecionych czy dłubanych (Dolgopolsky 1998: 29-32; Kowalski 2000). Nie hodowała zwierząt (brak nazwy dla 'mleka'), choć polowała na nie i używała narzędzi do chwytania ryb i zabijania zwierząt łownych. Nie znała kultury rolniczej, choć znała liczne rośliny i owoce odpowiednie do spożycia. Potrafiła wykorzystywać drewno, witki, korę, skóry, materiał kościany, ścięgna, narzędzia kamienne.

Dystrybucja języków nostratyckich. Podział języków nostratyckich dokonał się od ok. 15 tys. p.n.e., przed tzw. rewolucją neolityczną, a ich rozpowszechnienie na znacznym obszarze Eurazji i Afryki Północnej było związane z udomowieniem zwierząt i uprawą roślin (Bellwood 2005).

(3) Literatura podstawowa: genealogia lingwistyczna – prajęzyk ludzkości: Bengtson J.D., Ruhlen M., 1994, *Global Etymologies*, w: Ruhlen M., *On the Origin of Languages. Studies in Linguistic Taxonomy*, Stanford, Stanford University Press; Gell-Mann M., Peiros I., Starostin G., 2009, *Distant Language Relationship: The Current Perspective*, „Journal of Language Relationship”, 1, 13-30; Metoda leksykostatystyczna: Mańczak W., 1999, *Wieża Babel*, Wrocław: Ossolineum; liczne prace tegoż autora; glottochronologia: Renfrew C., McMahon A., Trask L. (red.), 2000, *Time Depth in Historical Linguistics*, Cambridge: The McDonald Institute for Archaeological Research. Nostratyka: Aalto P., 1988, *The Problem of 'Nostratic'*, „AIΩN” 10: 49-65; Dolgopolsky A., 1998, *The Nostratic Macrofamily and Linguistic Palaeontology*, Cambridge: The McDonald Institute for Archaeological Research; Renfrew C., Nettle D., 1999, *Nostratic: Examining a Linguistic Macrofamily*, Cambridge: The McDonald Institute for Archaeological Research; prace w jęz. polskim: Duda H., 2000, *Bardzo krótkie wprowadzenie do języka nostratyckiego*, w: *Język polski. Współczesność. Historia*, W. Książek-Bryłowa, H. Duda (red.), Lublin: Wyd. UMCS, s. 155-163; Kowalski A.P., 2000, *Genealogia sztuk II. Naczynie w słowniku kultury „nostratyckiej”*. *Analiza magicznego doświadczenia rzeczy*, w: *EIΩAON. Kultura archaiczna w zwierciadle wyobrażeń, słów i rzeczy*, H. van den Boom, A.P. Kowalski, M. Kwapiński (red.), Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, 149-166. Leksyka nostratycka: Illicz-Switycz W.M., 1971-1984, *Opyt srawnienija nostraticzeskich jazykow*, Moskwa: „Nauka”; Dolgopolsky A., 2008, *Nostratic Dictionary*, Cambridge: The McDonald Institute for Archaeological Research. Rozprzestrzenienie się rolnictwa i rodzin językowych: Bellwood P., 2005, *First Farmers. The Origins of Agricultural Societies*, Oxford-London: Blackwell Publishing.

(4) Wspólnota językowa indoeuropejska (ang. *Indo-European Language Community*) – hipotetyczna wspólnota komunikatywna, rekonstruowana z zastosowaniem metodologii językoznawstwa porównawczo-historycznego. Zachowane języki indoeuropejskie (najdawniejsze z nich: hetycki, grecki mykeński, wedyjski, są poświadczone w II tys. p.n.e.) pozwalają na prawdopo-

dobną rekonstrukcję prajęzyka indoeuropejskiego i ekstrapolację poszczególnych faz rozwojowych indoeuropejskiej wspólnoty komunikatywnej.

Nosiciele prajęzyka indoeuropejskiego, którzy ukształtowali się w obrębie tzw. wspólnoty nostratyckiej (zob. teoria nostratycka), tworzyli społeczeństwo prehistoryczne, pozostające na stosunkowo wysokim poziomie rozwoju, zajmujące się uprawą zbóż i hodowlą zwierząt. Najstarsza indohetycka („anatolijska”) faza prajęzyka funkcjonowała na obszarze Anatolii w VII-VIII tys. p.n.e. Późniejsza faza wczesnoindoeuropejska („bałkańska indoeuropejska”) ukształtowała się w Europie (na Bałkanach) ok. VI-V tys. p.n.e. Podział pierwotnej wspólnoty komunikatywnej na część anatolijską i europejską był wywołany czynnikami pozajęzykowymi, mianowicie ok. 5600 p.n.e. nastąpiła katastrofa naturalna, w wyniku której wody Morza Śródziemnego przełały się przez uskoki tektoniczne do jeziora słodkowodnego i utworzyły obecne Morze Czarne. Naturalna bariera geograficzna (ciąg wodny: Morze Egejskie – Morze Marmara – Morze Czarne) przerwała najdawniejszą wspólnotę komunikatywną. Od tej pory języki anatolijskie i pozostałe języki indoeuropejskie rozwijały się niezależnie od siebie.

Obok grupy anatolijskiej najwcześniej pojawiła się grupa bałkańska (centralna), obejmująca m.in. języki grecki, albański, ormiański, frygijski i inne (wymarłe) języki antycznych Bałkanów. Na pozostałych (stopniowo kolonizowanych) terenach europejskich ukształtowały się kolejne ugrupowania dialektalne: zachodnie (jęz. celtyckie, italskie, luzytański), północne (jęz. bałtyckie, słowiańskie, germańskie), wschodnie (jęz. indo-irańskie, tocharskie). Tradycyjna rekonstrukcja (skodyfikowana przez Juliusa Pokornego) opiera się głównie na słownictwie tych relatywnie późnych ugrupowań. Rekonstrukcja laryngalna (niezbędna przy rozpatrywaniu najstarszego etapu rozwojowego języków indoeuropejskich) opiera się na dokonaniach polskiego lingwisty Jerzego Kuryłowicza. Ostateczny rozpad indoeuropejskiej wspólnoty komunikatywnej nastąpił prawdopodobnie w IV-III tys. p.n.e. W każ-

Ryc. 3. Morze Czarne i jego stosunek do wcześniejszego jeziora słodkowodnego.

dym razie w II tysiącleciu p.n.e. mamy do czynienia z w pełni ukształtowanymi językami indoeuropejskimi, które pojawiły się w tym czasie na odległych obszarach Eurazji: w Anatolii (jęz. hetycki), Grecji (grecki mykeński) i Indiach (wedyjski). Nie ulega wątpliwości, że w tym czasie musiały już funkcjonować inne ludy indoeuropejskie pokrewne Hetytom, Grekom i Indom, w tym także Celtowie, Germanie, Bałtowie i Słowianie.

Koncepcje pochodzenia ludności indoeuropejskiej. Obecnie konkurują ze sobą trzy grupy koncepcji dotyczących topogenezy Indoeuropejczyków: (1) *anatolijska* – zaproponowana przez Colina Renfrew (1987), korespondująca z teorią nostratycką i wizją kolonizacji wczesnoneolitycznej, częściowo zbieżna z koncepcją Tamaza V. Gamkrelidze i Vjaceslava V. Ivanova (1984). (2) *wschodnioeuropejska* – lansowana od czasów Otto Schradera, opracowana potem archeologicznie przez Mariję Gimbutas (1997), podtrzymywana przez Jamesa P. Mallory'ego i Davida W. Anthony'ego, korygowana przez Frederika Kortlandta. Obecnie uważa się, że koncepcja ta wskazuje nam topogenezę Indoirańczyków, jednego z głównych odłamów indoeuropejskich, który dokonał indoeuropeizacji znacznych obszarów Azji. (3) *autochtoniczna* – zakładająca obecność przodków Indoeuropejczyków w Europie od paleolitu górnego, przedkładana m.in. przez zespół Maria Alinei w ramach *Paleolithic Continuity Theory* (2003). Teoria autochtoniczna pozostaje w sprzeczności z obiema alternatywnymi koncepcjami. Ludność paleolityczna stanowiła substrat językowy (zob.) w stosunku do napływowej ludności neolitycznej.

Ludność „kurhanowa”. Koncepcja wschodnioeuropejska w wersji zmodyfikowanej może być uzupełnieniem koncepcji anatolijskiej, o ile założymy, że ludność „kurhanowa” reprezentowała ludność indoirańską (tj. ludność późnoindoeuropejską ugrupowania wschodniego). Koncepcja ta, według interpretacji M. Gimbutas, zakłada trzy fale napływu „ludności kurhanowej” na „ludność staroeuropejską” [sc. na ludy indoeuropejskie dawnej Europy]: (1) fala 4400-4300 p.n.e. – wpływy ludów stepowych wzdłuż Dunaju na pn.nadczarnomorskie i bałkańskie kultury: trypolską, Cucuteni, lendzielską, Vinča; (2) fala 3400-3000 p.n.e. – wzmożone wpływy stepowe widoczne w kulturach: amfor kulistych, ceramiki sznurowej, badeńskiej; powstanie tzw. drugiej prakolebki i dotarcie Ariów na północny zachód Europy; (3) fala 3000-2800 p.n.e. – upadek kultury trypolskiej, napływ ludności kultury „jamowej”. „Ludność kurhanowa” była w danym przypadku superstratem (zob.), jako że w Europie nie zachował się żaden język przynależny do grupy indoirańskiej (Osetyńcy na Kaukazie osiedlili się już w dobie historycznej).

Wpływy indoirańskie na terenie Europy. Ślady wczesnych wpływów wschodnich (głównie irańskich) odkrywamy m.in. w jęz. germańskich, które ostatecznie uformowały się na obszarze północnych Niemiec, Półwyspu Jutlandzkiego i Skandynawskiego (por. germ. *swintaz 'silny' wobec iran. **span-ta-* 'święty'), w jęz. celtyckich i italskich (podobna do indoirańskiej terminolo-

gia prawno-polityczna i religijna, np. stir. *noib* 'święty' wobec stpers. *naiba-*; łac. *ritus* 'przepis religijny, święty zwyczaj' wobec awest. *rətu-*, stind. *rtu-* itd.), a także w jęz. słowiańskich (terminologia moralno-religijna, m.in. wyrazy określające 'boga', 'raj', 'chwałę' itd.). Tzw. hydronimia staroeuropejska (ang. *Old European Hydronymy*), rozpowszechniona na znacznych obszarach Europy Zachodniej i Środkowo-Wschodniej (aż po tereny bałtyckie!), wykazuje liczne związki z indoirañską terminologią wodną, co także może (choć nie musi) być odzwierciedleniem kilkakrotnego napływu indoirañskiej ludności „kurhanowej” na teren Europy.

(5) Starożytności indoeuropejskie – świadectwa językowe i zabytki materialne wykorzystywane do rekonstrukcji wizerunku pierwotnej kultury indoeuropejskiej. W XIX i w początkach XX wieku opracowano model patriarchalnej, pastoralnej, wojowniczej kultury, głównie na podstawie przekazów epiki tzw. doby heroicznej (Wedy, Awesta, sagi starogermańskie, eposy greckie i celtyckie). Następnie studia z filologii porównawczej sugerowały trójfunkcyjny paradygmat społeczny (trójmian ideologiczny Dumézila – zob.), natomiast archeologia i lingwistyka od lat 80. XX wieku cofały prakulturę do czasów neolityzacji Starego Świata. Osobny nurt stanowią badania zapoczątkowane w 1909 roku przez Rudolfa Meringera, z cyklu *Wörter und Sachen*, ukierunkowane na wykrywanie semiotycznych relacji słów i ich materialnych desygnatów w kontekście etnologicznie projektowanego stanu kultury pierwotnej Indoeuropejczyków. Stąd dyskutowana do dziś doniosłość diagnostycznych archeologicznie wskaźników identyfikacji kulturowej Indoeuropejczyków, jak np. posiadanie wspólnych określeń na tkactwo, ceramikę, metal, wóz, konia itd. Ponadto antropologia historyczna Indoeuropejczyków interpretuje wspólne wyobrażenia z zakresu kultury techniczno-użytkowej, duchowej i społecznej, a następnie poddaje je analizie stratyfikacyjnej: obok późnych innowacji związanych z kulturą eneolityczną (metalurgia), istnieją residua (np. nazwy czynności, terminologia łowiecka) o metryce sięgającej epoki paleolitycznej. Rekonstruowana leksyka indoeuropejska jest bardzo bogata (Mallory, Adams 1997).

Paleontologia językowa – metoda badania struktury i semantyki archetypów (słów pierwotnych), rekonstruowanych na podstawie zachowanych pozostałości językowych. Metoda pozwala formułować ważne wnioski dotyczące odległej historii słów i ich zmiennych losów. Większość indoeuropejskich nazw zwierząt (zarówno dzikich, jak i hodowlanych) ma archaiczny charakter i niejasny sens etymologiczny (np. pie. **gʷōws* 'krowa', **tauros* 'byk', **h₃ewis* 'owca', **h₂egʷnos* 'owca', **lon-* 'dzika owca', **h₂r̥p̯kos* 'niedźwiedź', **ekʷos* 'koń', podobnie nazwa 'lisa', 'ryś'), jednak nazwy 'wydry' (pie. **udrā*, dosł. 'wodna') i 'bobra' (pie. **bhebh₂r_{us}*, dosł. 'brązowy') są świetnie motywowane i całkowicie przejrzyste pod względem etymologii. Dolgopolski uważa, że ludność nostratyczna nie знаła ani wydry, ani bobra i dopiero lud-

ność indoeuropejska, wkroczywszy do Anatolii i Europy, zetknęła się z tymi zwierzętami, które są typowe dla umiarkowanej strefy klimatycznej. Stąd wynika przejrzystość ich nazwy, tak samo jak indoeuropejskiej nazwy 'brzozy' (pie. **bherHǵn̥*, dosł. 'jasna, błyszcząca' w odniesieniu do jasnej kory tego drzewa), która nie rośnie w strefie subtropikalnej.

Archaiczny charakter słownictwa anatolijskiego. Języki anatolijskie pokazują często odmienną semantykę niż inne języki euroazjatyckie przynależne do rodziny indoeuropejskiej, np. **wlk^wos* 'wilk' (ie.) vs 'lew' (anat.), **meh₂los* 'jabłoń' (ie.) vs 'winorośl' (anat.), **diwo-* 'dzień' (ie.) vs 'słońce; bóg słońca' (anat.). Analiza etymologiczna pokazuje pierwotność znaczenia uwidocznionego w jęz. anatolijskich. Sens 'wilk' musi być wtórny, o ile przyjmiemy tradycyjny wywód od rdzenia **welk^w-* 'wlec, ciągnąć, włóczyć', gdyż wilk zawsze przenosi w pysku swoją zdobycz (jeśli jest mniejszych rozmiarów) lub zjada na miejscu. Wleczenie zdobyczy, a nawet wieszanie jej na drzewie, jest charakterystyczne dla kotowatych. Dlatego znaczenie 'lew' (vel sim.) musi być oryginalne (lwy azjatyckie żyły w czasach antycznych na obszarze Azji Mniejszej, a nawet na Bałkanach). Ludność indoeuropejska, wkroczywszy do Europy, przeniosła dawne miano, określające największego drapieżnika rejonu subtropikalnego, na wilka, bodaj najbardziej niebezpiecznego drapieżnika strefy umiarkowanej (groźnego zwłaszcza w porze zimowej). Podobna sytuacja pojawia się w przypadku 'jabłoni' i 'winorośli'. Znaczenie 'winorośl' wydaje się oryginalne, a zmiana semantyczna polega na przeniesieniu nazwy rośliny, z której wytwarzano wino (czyli napój alkoholowy wytwarzany w wyniku fermentacji soku z winogron), na inną roślinę, która rosła dziko na terenie Europy, z owoców której można było wytwarzać podobny napój alkoholowy. Początkowo uprawa 'winorośli' na obszarach europejskich nie udawała się, zatem przemiana semantyczna 'winorośl' > 'jabłoń' staje się w pełni zrozumiała, gdyż jest ona umotywowana ówczesnymi warunkami klimatycznymi. Z kolei nazwa **diwo-* jest powszechnie wywodzona od rdzenia **dei-* 'świecić, jaśnieć'. Mając do dyspozycji oba zachowane znaczenia 'dzień' i 'słońce', łatwo uznamy za pierwotną semantykę anatolijską, gdyż słońce jest naturalnym obiektem, który świeci i grzeje człowieka, a jasny dzień jest wtórny w stosunku do obiektu przynoszącego światło. Jeśli rdzeń pie. **dei-* odnosi się do świecenia, to znaczenie anat. ('słońce, bóg słońca') musi być pierwotne, bo trudno zakładać, żeby dzień ciemny, pochmurny czy deszczowy, kiedy słońce nie może przebić się przez kłębiące się na niebie chmury, był nazywany 'świetlistym, jasnym' (**diwo-*). Stąd wniosek, że sens 'dzień' musi być wtórny w stosunku do znaczenia 'słońce'. Paleontologia językowa dowodzi zatem, że języki anatolijskie w opozycji do wszystkich innych języków indoeuropejskich zachowały dyskutowane tu wyrazy w ich pierwotnym znaczeniu. Analiza językowa potwierdza zatem tezę o anatolijskiej genezie ludów indoeuropejskich.

(6) Rekonstrukcja religii i mitologii Indoeuropejczyków opiera się na wielorakich wątkach kulturowych i wierzeniowych wspólnych dla większości ludów indoeuropejskich. Religia indoeuropejska była politeistyczna, ludowa, mnoga i różnorodna. Była z natury tolerancyjna, stroniąca od fanatyzmu i propagandy własnej wiary. Posiadała liczne mity i symbole, ale nie znała dogmatów. Była do pewnego stopnia religią polityczną, ponieważ każda z jednostek etnicznych zachowywała własne obrzędy, zwyczaje, formuły i strzegła swoich bogów. Bogowie byli pojmowani jako byty osobowe, których natura nie zawsze jest możliwa do sprecyzowania. Miana bóstw indoeuropejskich pochodzą od nazw pospolitych fenomenów ziemskich (np. wed. *Agni*- 'ogień', irań. *Vâta*- 'wiatr', rzymska *Aurôra* 'jutrzeńka') lub ciał niebieskich (wed. *Sūrya*- 'słońce', gr. *Mēnē* 'księżyc') względnie od nazw faktów społecznych i abstraktów (irań. *Mitra*- 'umowa, przysięga', łac. *Venus* 'miłość'). Istnieją też teonimy pochodne lub złożone o znaczeniu dzierżawczym oznaczającym pana danego zjawiska, bytu lub faktu społecznego (np. stprus. *Vejopatis* 'pan wiatru', gal. *Epona* 'końska bogini'), a także nazwy wyrażające stosunek pokrewieństwa (gr. *Dioskouroi* 'synowie Dzeusa'). Ogółem można odtworzyć dość obszerny panteon bogów indoeuropejskich (na czele z bogiem jasnego nieba, ie. *Dīēus) obejmujący około 60 nazw własnych (Kaczor, Witczak 1995). Większość tych teonimów pochodzi z późnego okresu funkcjonowania wspólnoty indoeuropejskiej. Byt i dystrybucja poszczególnych bóstw były terytorialnie ograniczone.

Trójmian ideologiczny Dumézila (ang. *Dumézil's tripartite ideology*). Zależnie od epoki natura bóstw była bliska naturze człowieka i odpowiadała strukturze społeczeństwa indoeuropejskiego, wykazującego – według Georges'a Dumézila (1898-1986) – trzy główne grupy socjalne: warstwę kapłańską, rycerską i producentów-rolników (odpowiadające w tradycji indyjskiej trzem kastom: braminów, kszatriów i waiśiów). Badacz ten przypisał warstwie kapłańskiej czynnik suwerenności i władzy oparty na prawie, mocy i religii (magii), z drugą warstwą społeczną powiązał użycie siły i kontekst wojenno-militarny, trzecią zaś grupę skojarzył ze sferą produkcyjną, tj. z hodowlą, rolnictwem i rzemiosłem. Podstawą hipotezy Dumézila jest założenie, iż światopogląd religijny (i mityczny) Indoeuropejczyków odzwierciedlał dość wiernie podział socjalny społeczeństwa indoeuropejskiego, a każda grupa socjalna posiadała własnego boga lub zespoły bóstw, których funkcje i sfery działania były odpowiednie do wymagań i strategii tejże grupy. Teza Dumézila, pomimo sceptycyzmu i krytyki części badaczy, cieszy się poważaniem i musi być brana pod uwagę przy rozpatrywaniu mitologii i religii ludności indoeuropejskiej, a także zagadnień socjalnych prehistorycznego społeczeństwa. Trójpodział społeczeństwa i bóstw uwydatnił się, według naszego przekonania, w terminologii kultowej: ie. *deiwós 'bóstwo niebiańskie' (związane z warstwą kapłańską), ie. *dhesós 'bóstwo o charakterze militarnym' (patronujące wojownikom), ie. *aisós 'bóstwo zdrowia i płodności' (o dominującym aspekcie hodowlano-rolniczym).

(7) Procesy wywołujące zmiany językowe. Zmiany językowe, które dokonują się stale na wszystkich płaszczyznach językowych (fonetycznej, morfologicznej, składniowej, leksykalnej itd.), mogą wynikać z dwojakich przyczyn: (1) wewnętrznych (naturalnych), które znajdują uzasadnienie w tendencjach rozwojowych charakterystycznych dla danego języka; (2) zewnętrznych, do których zalicza się zmieniające się stosunki społeczno-ekonomiczne i wpływy innych języków, najczęściej wynikające z bilingwizmu (dwujęzyczności) występującego na obszarach o mieszanym składzie etnicznym. W pierwszym przypadku mamy do czynienia ze stałym, stabilnym rozwojem języka, który wprowadza stopniowo innowacje (neologizmy).

Wpływy obcojęzyczne w epoce przedpiśmiennej można obserwować głównie w postaci przeniknięć i zapożyczeń leksykalnych. Do dwujęzyczności dochodzi(ło) najczęściej na skutek podboju, imigracji, kolonizacji nowych terenów. Niekiedy jeden język rozprzestrzenia się na określonym obszarze kosztem innego. Wymiana języka ma najczęściej podłoże pozajęzykowe i wynika z uwarunkowań społecznych (wyższy status jednego z języków), politycznych (dominująca elita, która narzuca swój język ogółowi, np. poprzez edukację), gospodarczo-kulturowych (wyższy poziom kultury i gospodarki) i ludnościowych (przewaga populacyjna). Przyczyny wymiany języka w dobie prehistorycznej pozostają w sferze hipotez, choć w niektórych przypadkach uwarunkowania tego procesu wydają się oczywiste, np. indoeuropeizacja Europy wiązała się ze zdecydowaną przewagą populacyjną i gospodarczą neolitycznej ludności napływowej nad tubylczą ludnością paleolityczną, preferującą łowiecko-zbieracki tryb życia (z tego powodu teoria autochtoniczna preferowana przez zespół M. Alinei nie przekonuje!).

Bilingwizm. Jeśli na obszarze kolonizowanym ludność napływowa spotyka się i współistnieje z ludnością tubylczą, to pojawia się zjawisko bilingwizmu (dwujęzyczności). Niekiedy z upływem czasu jeden z dwu języków zaczyna dominować, a drugi ulega stopniowej redukcji i zanikowi. W zależności od sytuacji wyróżniamy w odniesieniu do rozpatrywanego języka trzy rozmaite warstwy językowe:

Substrat językowy (ang. *substratum*, *substrate*; z łac. *substratum* 'podłoże, podstawa; *stratum* 'warstwa') to język ludności pierwotnej (tubylczej) na danym terytorium, na który nakłada się język ludności napływowej (np. w wyniku podboju, kolonizacji, imigracji itd.). Język pierwotny staje się substratem wtedy, gdy ludność tubylcza przejmuje język napływowy i porzuca dawną mowę. Substratem językowym na terenie Francji były języki Gallów, Belgów i Akwitańczyków, które zostały zastąpione przez język łaciński (a następnie przez pochodne odeń języki romańskie), choć jednocześnie wzbogaciły go leksykalnie. Na Półwyspie Iberyjskim za substrat uznajemy następujące języki: iberyjski, celtyberyjski, luzytański, gallecki (ten pierwszy był prawdopodobnie substratem dla trzech pozostałych). Już w dobie antycznej zostały one wyparte przez język łaciński, który stał się mową dominującą i z czasem prze-

obrazil się w języki iberoromańskie: kataloński, hiszpański (kastylijski), portugalski, galicyjski (gallego). W językach iberoromańskich, tak jak w języku francuskim, można wykryć sporą liczbę wyrazów o prawdopodobnej genezie substratowej (ok. 150 słów). Znaczny zasób wyrazów substratowych (pochodzenia nieindoeuropejskiego) jest dostrzegany także w językach indoirańskich (Lubotsky 2001).

Superstratem językowym (ang. *superstratum*, *superstrate*) nazywamy język ludności napływowej, który na konkretnym obszarze nałożył się na język miejscowej ludności, ale przegrał z nim rywalizację i stopniowo uległ zanikowi. Przykładem superstratu językowego może być: język starobułgarski (pochodzenia tureckiego), który w otoczeniu słowiańskim uległ slawizacji i w relatywnie krótkim czasie zanikł, pozostawiając niezbyt obfite ślady w języku bułgarskim (słowiańskim); superstratem był język germańskiego plemienia Franków, który zanikł, wzbogacając leksykalnie język francuski (romańskiego pochodzenia). Na Półwyspie Iberyjskim superstratem był język arabski oraz germańskie gwary Wandalów, Wizygotów i Swebów.

Adstrat językowy (ang. *adstratum*, *adstrate*). Pojęcie to odnosi się do warstwy językowej, która na określonym obszarze współlistnieje z innym językiem lub językami, które czerpią zeń rozmaitego rodzaju zapożyczenia (leksykalne, frazeologiczne i semantyczne) i wpływy. Zwykle na obszarze pogranicznym tworzy się dość liczna populacja dwu- lub wielojęzyczna, dzięki której zapożyczenia są szerzej rozpowszechniane. Adstratami językowymi dla języka polskiego były i są: język niemiecki, czeski, słowacki, białoruski, ukraiński, rosyjski, litewski. Na Półwyspie Iberyjskim za adstrat możemy uznać język baskijski, który od starożytności pozostawał w stałym kontakcie z łaciną. Na Wyspach Brytyjskich języki celtyckie (walijski, irlandzki) od czasów średniowiecza stanowią adstrat w odniesieniu do języka angielskiego.

Niekiedy konkretny język może być rozmaicie definiowany w zależności od epoki, do której odnosi się myśl badawcza. Etruskowie, którzy przywdrowali drogą morską ze wschodu i osiedlili się na Półwyspie Apenińskim ok. 1000 p.n.e., przynieśli ze sobą własny język, który na terenie Toskanii wchłonał tamtejsze języki italskie (głównie jęz. umbryjski), a zatem pełnił wtedy rolę superstratu. Następnie w okresie długoletniego, samodzielnego rozwoju (ponad tysiąc lat) język etruski oddziaływał jako adstrat na sąsiadujący z nim jęz. łaciński, a w pierwszych wiekach ery chrześcijańskiej wyszedł z użycia i stał się substratem w stosunku do łaciny, która dzięki historycznej roli cesarstwa rzymskiego zdominowała językowo zachodnią część basenu Morza Śródziemnego i Europy. Pewna ilość słów etruskich została zapożyczona do łaciny, a inna część została zachowana w dialekcie tokańskim języka włoskiego. Prawdopodobnie charakterystyczna wymowa tokańska (*hoha hola* zamiast *coca cola*) ma podłoże substratowe.

(8) Literatura podstawowa: Wspólnota językowa indoeuropejska: Beekes R.S.P., 1995, *Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction*, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins; Gamkrelidze T.V., Ivanov V.V., 1984, *Indoeuropejskij jazyk i indoeuropejcy*, Tbilisi [wersja ang.: *Indo-European and the Indo-Europeans*, Berlin-New York 1995]; Mallory J.P., Adams D.Q., 1997, *Encyclopedia of Indo-European Culture*, London-Chicago 2006, *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and The Proto-Indo-European World*, Oxford: Oxford University Press; Renfrew C., 1987, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*, London [wersja pol.: 2001, *Archeologia i język. Łamigłowska pochodzenia Indoeuropejczyków*, tłum. E. Wilczyńska, A. Marciniak, Warszawa-Poznań: PWN]. Konceptje topogenezy: Mallory J.P., 1989, *In Search of the Indo-Europeans. Language. Archaeology and Myth*, London: Thames and Hudson; Starożytności indoeuropejskie: Gimbutas M., 1997, *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe. Selected articles from 1952 to 1993*, M.R. Dexter, K. Bley Jones (red.), „Journal of Indo-European Studies”, Monograph 18, Washington. Mallory J.P., Adams D.Q. (red.), 1997, *Encyclopedia of Indo-European Culture*, London-Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers; Rekonstrukcja religii i mitologii Indoeuropejczyków: Kaczor I., Witczak K.T., 1995, *Linguistic Evidence for the Indo-European Pantheon*, w: *Collectanea Philologica II in honorem Annae Mariae Komornicka*, J. Rybowska, K.T. Witczak (red.), Łódź: Wyd. UŁ, s. 265-278; Kempniński A.M., 1993, *Słownik mitologii ludów indoeuropejskich*, Poznań: SAAW; tenże, 2001, *Encyklopedia mitologii ludów indoeuropejskich*, Warszawa: Iskry; Trójmian ideologiczny Dumézila: Littleton C.S., 1973, *The New Comparative Mythology. An Anthropological Assessment of the Theories of Georges Dumézil*, Berkeley Los Angeles London: University of California Press; Belier W.W., 1991, *Decayed Gods. Origin and Development of Georges Dumézil's Idéologie Tripartite*, Leiden: Brill; Substrat, superstrat, adstrat: Bartoli M., 1939, *Substrato, superstrato, adstrato*, w: *Rapports du Cinquieme Congrès International des Linguistes. Bruxelles 1939*, Brugge: Imprimerie Saint Catherine, s. 59-65; Lubotsky A., 2001, *The Indo-Iranian Substratum*, w: *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Consideration*, Carpelan Ch., Parpola A., Koskikallio P. (red.), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, s. 301-317; Silvestri D., 1977-1982, *La teoria del sostrato*, t. 1-3, Napoli: Macchiaroli; Witczak K.T., 1993, *Zapożyczenia i przeniknięcia a zagadnienie substratu. Przyczynek do teorii kontaktów językowych*, w: *Język a kultura*, t. 7: *Kontakty języka polskiego z innymi językami na tle kontaktów kulturowych*, J. Maćkiewicz, J. Siatkowski (red.), Wrocław: Wiedza o Kulturze, s. 59-65.

(zapis literatury zgodny z prośbą autorów)